

Лариса Скрицька

ПАТРИЦІЯ КЕННЕДІ ГРІМСТЕД ПРО ПРОБЛЕМУ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ
Від перекладача-референта

У 2001 р. Українським дослідним інститутом, заснованим 1973 р. як складова частина Гарвардського університету (HUR), в межах серії "Праці Гарварду з українознавства" було видано книгу "Трофеї війни та імперії: архівна спадщина України, Друга світова війна і міжнародна політика реституції"¹. Ця праця є авторським фундаментальним дослідженням співробітниць інституту докторки Патриції Кеннеді Грімстед – *всесвітньо відомого вченого, провідного спеціаліста з проблем архівної справи СРСР, країн пострадянського простору та Східної Європи. Колишній Генеральний секретар МРА, Шарль Кечкеметі, у своїй передмові до цієї книги висловив тверде переконання в тому, що Патриція Кеннеді Грімстед, вважаючи на її універсальну ерудицію, ґрунтовність дослідницького аналізу і надзвичайно високу продуктивність праці, безумовно належить до тих небагатьох вчених нашої сучасності, що продовжують традиції великих вчених епохи Ренесансу.*

"Трофеї війни та імперії..." є концентрованим академічним багатоаспектним аналізом теоретичних питань і величезного фактологічного матеріалу, пов'язаного з проблемами возз'єднання архівної спадщини України, розкиданій по світах внаслідок багатовікового перебування України під різними імперськими режимами і вимушеної політичної і трудової міграції – *трофеї імперії, внаслідок безперервних колишніх війн, у тому числі Другої світової війни і вимушеної міграції – трофеї війни, а також із статистикою нацистського пограбування під час Другої світової війни та одночасного і наступного знищення, розграбування і викрадення радянською владою архівів, бібліотек і музеїв європейського континенту, дольовою участю радянської України у вивезенні та привласненні "культурних репарацій" і подальшою долею трофейних цінностей.*

За висновком п. Кечкеметі, Патриція Кеннеді Грімстед, досліджуючи архіви через призму сутнісного взаємозв'язку з політикою, холодними війнами та "ігрищами сильних світу цього", своєю книгою починає новий етап у розвитку світової історико-архівної науки. *Для української ж архівної справи та архівознавчої науки ця праця має величезне значення передусім у напрямках: вироблення теоретико-правових засад і організаційно-правових механізмів окреслення, пошуку, ідентифікації, реституції та передавання архівної зарубіжної української та одночасного перегляду статистики власних втрат України у Другій світовій війні, пересомислення власної позиції щодо "культурних трофеїв", утримуваних Україною, а також може слугувати певним орієнтиром у подальшому вдосконаленні принципів, норм і критеріїв організації та описування документів Національного архівного фонду в цілому.*

Відповідно до потреб свого дослідницького аналізу д-р Грімстед виділяє два рівні дослідження: 1) теоретико-правовий, пов'язаний з питаннями архівної реституції і передавання, 2) фактологічно-доказовий, пов'язаний з переміщенням архівів під час Другої світової війни та наслідками цього переміщення. Оскільки друга частина такої фундаментальної праці потребує окремого детального висвітлення і аналізу, предметне поле цього розгляду обмежується викладенням сутнісного змісту вступу та першої частини книги, представлених у вигляді *реферативного перекладу* із максимальним збереженням авторських акцентів та шлісних текстових сегментів.

Головною метою референта є ознайомлення читача з розробленою д-ром Грімстед описувальною типологією української зарубіжної архівної спадщини та її аналізом документальних груп, що можуть бути предметом архівних претензій України, а також висвітлення авторського погляду на блок супутніх проблемних питань – з більшою деталізацією тих моментів, коли йдеться про окреслення основних завдань перебудови архівної системи України, відтворення архівної спадщини України та певні недоліки у нашій роботі.

З метою полегшення сприйняття тексту українським читачем у всіх випадках, коли *авторська термінологія* за її контекстовим розумінням може бути замінена поняттями, загальноприйнятими в українській архівній справі, вжито українські термінологічні відповідники і/або професійні лексичні форми. В усіх інших випадках авторська термінологія збережена.

До змістовного аспекту поставлених проблем. Важливим видається те, що *концептуальні підходи* українських фахівців до визначення меж поняття "архівна українська" та виділення українського та іноземного комплексів як двох основних її складових в цілому співпадають з позицією д-ра Грімстед в цьому питанні. Разом з тим простежуються певні відмінності в окресленні складу документів кожного комплексу, зокрема, може йтися про видову групу, яку д-р Грімстед називає "*документи центральних органів імперської влади*". Окрім того, назва "*походження*", якою д-р Грімстед позначає першу з чотирьох груп своєї описувальної типології, на наш погляд, є неповною. Власне, ця велика перша група категорій і є типологічною класифікацією видового складу українського та іноземного комплексів за ознакою застосування як *принципу походження* (територіальної, інституційної або особистісної належності, тобто місця створення або юридична чи фізична особа-утворювач), так і *принципу доречності* (функціональної чи змістовної). Відповідно, і у назві першої категоріальної групи мали б знайти своє відображення не один, а обидва зазначені принципи. Три інші великі категоріальні групи, виокрем-

ловані на ґрунті введення до описової статті додаткових елементів описання зарубіжної українки з метою об'єднання потенційних претензій на описувані сегменти та вирішення питань щодо способів їх повернення (в оригіналах, копіях тощо). Введення цих додаткових елементів описання нам видається вкрай важливим, особливо у зіставленні з формою нашої картки централізованого обліку зарубіжної українки, яка загалом містить лише основні елементи описання, застосовувані до всіх документів НАФ, і практично не дає запропонованої д-ром Грімстед специфічної додаткової інформації. У зв'язку з цим цілком закономірно постає питання про ефективність застосування інформації такої картки.

Отже, на часі – розроблення галузевих комплексних чітких практичних рекомендацій та інструкцій з виявлення, обліку та описання зарубіжної українки, що безумовно враховували б запропоновані д-ром Грімстед додаткові елементи описання. Виникає потреба і в деякій іншій інтерпретації видового складу зарубіжної українки із врахуванням запропонованої д-ром Грімстед типологічної класифікації. Водночас певної корекції вимагає і понятійне наповнення базових принципів походження та цілісності фондів. Керуючись “духом”, а не “буквою” принципу цілісності фондів, наріжним камнем ми маємо визнати цілісність ієрархічних, а не вторинно створених фондів, і відповідно аргументувати загальну природу і часткові випадки домінування того чи іншого аспекту – територіального, інституційного або особистісного – у застосуванні принципу походження.

Не можна також не погодитися з д-ром Грімстед у тому, що ми маємо чіткіше оперувати правовими поняттями: аналіз діяльності Національної комісії з повернення культурних цінностей наочно демонструє, що зміщення акцентів понятійних меж може призвести до зміни орієнтаційного спрямування функціональної діяльності. Маємо також надію, що відповідні рекомендації д-ра Грімстед будуть також враховані і під час укладання анованих реєстрів втрачених архівних документів.

Нагадаємо також, що кінцева хронологічна межа авторського дослідження – 1999 рік, у постскриптіумі до передмови автор просить враховувати це, констатуючи, що за останній період реституційний клімат має стійку тенденцію до потепління.

Вступ

Історичний та ідеологічний контекст

“Чи є у України історія?” – наводячи це провокаційне питання Марка фон Хагена, з якого восени 1995 р. почалася дискусійне обговорення української історії, д-р Грімстед зауважує, що, зважаючи на численні війни і виходження України до складу різних іноземних держав, питання треба ставити ширше: “Чи є у України архівна спадщина?” Стан збереженості і розпороченості архівної спадщини України відображає розсіяння української нації та переривчатість, фрагментарність української історії. Правдива реконструкція, осмислення і аналіз української історії потребують як ідентифікації відокремлено

“чистої” української частки у межах “загальної спадщини” урядів, що порядкували на українських землях, так і приєднання “втрачених” компонентів та архівів тожко, а також активного дослідження досі замовчуваних архівних джерел і забороненої літератури, яка вже тепер є доступною для громадськості. Водночас автор підкреслює, що недостатньо надати лише фізичний доступ до документів, – дослідники мають отримати належний інтелектуальний доступ на базі професійно підготовленого довідкового апарату. До того ж, професійне описання, що містить ідентифікаційні відомості про походження, міграцію, обставини відчуження документів тощо, є підґрунтям для архівних претензій і повернення документів. Але століття ідеологічно-орієнтованого замовчування та спотворення української історії, нищівні репресії в середовищі гуманітарної інтелігенції призвели до того, що сьогодні в Україні залишилися лише поодинокі дослідники та архівісти, здатні належним чином виконати поставлені завдання. Отже, головні зусилля мають бути спрямовані на реформування архівної адміністративної системи України і передусім створення адекватної системи довідкового апарату до архівних документів, що, в свою чергу, вимагає повної реорганізації освіти і підготовки нових професійних архівних кадрів, переорієнтації історичної думки і дослідницької методології.

Відродження археографії та історія архівів. У другому підрозділі вступу д-р Грімстед аналізує витоки традицій архівного описування та археографічної роботи в Україні, акцентуючи три історичні плани: русоцентричний вплив на Правобережній Україні за часів Російської імперії, бюрократичний вплив на Галичині під Австро-Угорською імперією та Польською Республікою; соціалізацію архівів із встановленням над ними політичного та ідеологічного контролю при Радянській владі. Давачи короткий огляд історії створення і функціональної діяльності Київської археографічної комісії (1843) та Київського архіву давніх актів (1852), автор робить висновок, що політика “офіційної національності”, навірення до лона російської нації визначила напрямок подальшого розвитку архівів в Україні в межах Російської та Радянської імперій. На противагу ситуації у Східній Україні, у Західній Україні архіви (передусім створений 1784 р., за часів Австро-Угорщини, Галицький архів давніх актів) зазнали меншої політизації і перебували під бюрократичним владним контролем в частині забезпечення збереженості і описування архівних комплексів. Польська і українська мови залишалися офіційними в адміністративному управлінні. Сформувалися серйозні професійні історичні і археографічні традиції, вплив яких простежувався і за Польської Республіки, хоча перевага вже надавалася польським архівам, а українські колекції – Східної Малої Польщі – переважно залишалися неописаними. Характеризуючи радянську добу, автор зазначає, що архівна справа в Україні зазнала нищівного удару, одні частки змінювались іншими, ще страшнішими. Всі компетенції архівні кадри практично були вичавлені як “буржуазні

націоналісти", "троцькісти" та інші "вороги народу". Відбулася зміна пріоритетів в архівному описанні та археографічній роботі. Трагічними наслідками ліквідації цілої генерації українських професіоналів є переривання традиції спадкоємності, звуження, вихолощення норм описування, що відгукується ще й сьогодні. Радянські ідеологічні догми спричинили до знищення і втрати багатьох архівів під час Другої світової війни та після неї. Таким чином, розгляд питань, пов'язаних з архівною спадщиною України, неодмінно має враховувати і цей політико-ідеологічний контекст.

Архіви і правонаступництво держав. Цитуючи офіційну точку зору ЮНЕСКО та Міжнародної Ради Архівів на архіви як невід'ємну частину спадщини кожного національного співтовариства і підтримку його ідентифікації; базову частину культурної власності держав, що відображає історичний, культурний і економічний розвиток кожної країни; базове джерело свідчень для захисту законних прав кожного громадянина цієї держави, – д-р Грімстед зазначає, що для України, яка найдовше перебувала під імперськими режимами, всі ці проблеми надзвичайно ускладнені. По-перше, постає питання фізичного ототожнення і національного простору: у сучасних межах України як адміністративна цілісність була утворена тільки на 1954 рік, і то скоріше в результаті дії зовнішньої сили, аніж як результат процесу природного становлення національної держави. Отже, сучасна Україна, не маючи попередніх власних традицій, будівництво своєї архівної спадщини починає на базі радянської системи, зрештою з пережитками і впливами попередніх російського, польського та інших імперських правлінь. По-друге, велика частина її спадщини залишилася за її сучасними межами, на територіях колишніх метрополій, і тут треба розглядати не лише Росію, але й Польщу, Австрію, Угорщину, Чехію, Словаччину, Румунію, Туреччину. Постає питання про особливості правового застосування міжнародних принципів походження і доречності у визначенні національної архівної спадщини України в межах сукупних архівних зібрань цих держав. По-третє, засади документотворення і архівної справи у різних регіонах України під різними режимами були різними. Отже, завдання ідентифікації архівної спадщини потребує від українських фахівців не тільки знання історії і мов цих колишніх її метрополій, а й знайомства з їхньою практикою документотворення та архівного зберігання. По-четверте, багато документів створювалися на території України і описувалися як складова частина центральних установ зовнішніх політичних режимів, без акцентування, а то й на основі умисного повного замовчування, специфічно українських елементів. Стандарти радянської єдиної архівної централізованої системи не враховували особливостей багатонаціональної і багатомовної архівної спадщини України. І хоча ця єдина регламентація корисна для комп'ютеризації архівної інформації, наслідки її (особливо грубого перекладення лінгвістичних компонентів у советизовані українські, а потім російські мовні форми)

для ідентифікації утворювачів давніх за часом створення документальних груп та пошуку споріднених з ними документів є жахливими. По-п'яте, роки "холодної війни" та "залізної завіси" відокремили Україну від Заходу і зміцнили її залежність від інтелектуальних стандартів Москви і пропагандистських домінант Радянської системи. Багато професійних українських емігрантських архівів, перевезених після війни до Києва, були наглухо ув'язнені в архівних свіддіділах. Українські і західні (насамперед представники української діаспори) науковці, відірвані одне від одного, однаково не мали доступу до роз'єднаних частин своєї архівної спадщини, у тому числі "секретних" архівів, що призвело до неповної, а то й спотвореної реконструкції минулого України у наукових працях, виданих як в Україні, так і на Заході.

Нові можливості та завдання. Із встановленням незалежності України постає завдання з'єднання розпорошеної архівної спадщини та її професійного описання. Вирішення цього завдання передусім потребує уточнення термінологічних меж поняття "архівна українська", чіткого визначення її видового складу, а також вирішення правових проблем, пов'язаних з її поверненням.

Частина I

Міжнародний правовий контекст

Розділ I

Визначення архівної спадщини України: Росія та претензії держав- правонаступниць СРСР

Цей розділ містить аналітичний розгляд теоретичних питань, пов'язаних з ідентифікацією національної архівної спадщини України на політико-правовому рівні в зв'язі з Росією та іншими державами- правонаступницями СРСР.

Розглядаючи у цілому ситуацію із розмежуванням архівної спадщини у зв'язку із розпадом СРСР, д-р Грімстед констатує, що Росія, спрямовуючи певні зусилля на виявлення і повернення зарубіжної архівної російської з "далекого зарубіжжя", ще не готова вирішувати це питання із "близьким зарубіжжям", країни якого продовжує розглядати як залежну сферу свого впливу. Так само і українські політики, пов'язані проблемами енергоресурсів та державних боргів, не розглядають можливі архівні претензії у фокусі першочергових дипломатичних завдань. Але для українських архівних діячів, що намагаються розвивати власні пріоритети у баченні української перспективи, визнання дієвості міжнародних прецедентів та окреслення чіткої міжнародної перспективи у цій справі є вирішальним.

1.1. Міжнародні і радянські архівні принципи

Міжнародні архівні принципи визнають пріоритет національних законів, що визначають статус архівів як невідчужуваної власності держави або громадських агенцій. Відповідно, визначення державної власності та потенційного передавання права власності на громадські архіви регулюється законодавчими актами тієї країни, де архіви були утворені. Російська Федерація зараз розглядає

себе як головного правонаступника Російської імперії та СРСР, що надзвичайно ускладнює для інших пострадянських країн проблему окреслення власної архівної спадщини у межах спадщини СРСР і повернення її до національних архівосховищ. Вирішення цієї проблеми для правонаступниць СРСР, у тому числі для України, має починатись із розмежування принципів "походження" і "доречності". На думку д-ра Грімстед, для України це означає розмежування архівних матеріалів, створених на її території українською владою і потім відчужених від українських земель, та створених за межами України (незалежно від місця утворення і особи-утворювача), що за своїм змістом "стосуються" України. В цій площині мають розглядатися документи державних установ і Комуністичної партії – всесоюзного і республіканського рівня, – пізніше вивезені до Москви.

Міжнародний принцип походження ґрунтується на повазі до принципу "цілісності фондів", тобто комплексів, створених однією агенцією, і приписує утримання їх разом – на організаційних засадах, наближених до порядку їх утворення. Відповідно, принцип цілісності фондів стосується передусім збереження цілісності документів, утворених в результаті функціональної діяльності певної установи, аніж документів, зібраних разом в результаті колекціонерської діяльності. Водночас, аналізуючи різноманітні тематично орієнтовані колекції архівів Російської Федерації, передусім Державного архіву Російської імперії, Архіву Жовтневої революції (тепер ГАРФ) та "особые папки" з Архіву Президента РФ, що складаються з окремих документальних комплексів, вирваних свого часу із фондів установ-утворювачів з метою здійснення установами вищого рівня певного аналізу, необхідного для виконання ними своїх політичних, управлінських та "оперативних" функцій, д-р Грімстед констатує, що, утримувані довгий час разом і уведені до наукового обігу як частини нових документальних комплексів, такі "колекції" з роками створюють вже свою нову інтегровану сукупну цілісність. Проблема воз'єднання вирваних частин із своїми "батьківськими" фондами без порушення цілісності новоутворених "дочірніх" фондів може бути вирішена у кожному конкретному випадку шляхом створення якісних копій та повнотекстових баз даних як самих документів, так і довідкового апарату до них.

Поняття "спільна спадщина" у міжнародній архівній практиці застосовується у тих випадках, коли йдеться про цілісні групи документів, що зберігаються у фондах імперських метрополій і стосуються держав- правонаступниць з точки зору "функціональної доречності", а отже, потребують створення умов вільного доступу і користування. Це документи земельних обмірів та досліджень, переписів, податкового характеру тощо, що можуть мати важливе значення для вирішення територіальних або майнових спорів на місцях. Сфера безперервної урядової, управлінської діяльності та захисту соціальних прав громадян усіх правонаступниць СРСР потребує вільного доступу та розпорядження, скажімо, документами

Радянської Армії, документами відділів віз і реєстрацій, статистичними комплексами, особовими справами тощо. У багатьох випадках фізичне відокремлення оригіналів не може розглядатися як доцільне. В ідеалі усі правонаступниці мають бути забезпечені копіями документів із збереженням за копіями юридичної сили оригіналів.

Національна спадщина і радянська концепція "Державного архівного фонду". Автор зазначає, що і незалежна Росія, і незалежна Україна успадкували радянську правову концепцію "Державного архівного фонду" (ДАФ СРСР), яка передбачала стирання різниці між державною і приватною власністю, тотальний контроль держави над усіма створюваними у суспільстві і державі документами. Витоки цієї концепції, реалізація якої почалася з націоналізації документів Російської імперії, автор вбачає у тоталітарній природі СРСР, відсутності поваги з боку держави до індивідуальних прав та приватної власності. У некомуністичних країнах документи, створені в економічній, соціальній і культурній сферах, не розглядаються як державні. У США Національний архів контролює лише документи урядового федерального рівня, – там немає концепції державної власності щодо усіх "інформаційно цінних" документів. Однак, зауважує автор, з другого боку, немає і державного регулювання збереженості документів приватного сектору, навіть рукописів видатних діячів культури.

Виходячи з цієї наслідкуваної правової концепції, усі партійні комуністичні архіви, хоча і оголошені зараз недержавною власністю, продовжують перебувати під контролем держави і розглядаються як частина урядових документів. Отже, документи центрального рівня КПРС підпадають під категорію "функціональної доречності" і потребують копіювання для усіх держав- правонаступниць СРСР. Що ж стосується документів, що перебували у приватній власності, то зазначена концепція унеможливила адекватне застосування до них міжнародних правових принципів і потребує подальшого законодавчого регулювання на основі рівнозначних угод. Окрім того, радянська практика недопущення дослідників до справ фондів², де зосереджена документація про обставини надходження, місця поспереднього утримання документів тощо та неподання цієї інформації у доступних довідкових засобах теж утруднює обговорення можливих архівних претензій.

1.2. Нові архівні закони та угоди у просторі СНД

Міждержавна угода про правонаступництво. Архівний фонд Російської Федерації і російське архівне законодавство. Коментуючи хід прийняття угоди про правонаступництво стосовно державних архівів колишнього СРСР, підписаної 06.07.1992 представниками архівних служб десяти країн і підтвердженої 14.07.1992 у міждержавній угоді країн СНД про повернення культурних та історичних цінностей до держав походження, д-р Грімстед відслідковує трансформацію правового викладення нормативного обґрунтування від форми "що стосуються їхньої історії, утворення на їх території і

в різні часи вивезені за їх межі" до форми "створених на їх території і у різні часи відокремлених від них". Автор підкреслює, що в основу остаточного варіанту був покладений скоріше принцип походження, аніж дочечності.

Характеризуючи "Основи законодавства Російської Федерації об Архивном фонде Российской Федерации и архивах"³, автор виділяє такі основні моменти: 1) гарантія доступу, чого не було в Російській імперії та СРСР; 2) державний контроль над усією архівною спадщиною, успадкований від СРСР; 3) розмежування на "державну" і "недержавну" частини відповідно до форм власності; 4) віднесення до "державної" частини усіх документів, експропрійованих Радянською владою і зараз утримуваних на території Російської Федерації, що значно ускладнює проблему їх повернення установам або особам – первісним власникам або їхнім правонаступникам чи спадкоємцям; 5) дотримання авторських прав і правові умови репродукування; 6) використання архівів у комерційних цілях, що йде врозрід із західною концепцією "громадського володіння".

У першому параграфі Положення про АФ РФ (1994) д-р Грімстед виділяє три речення, неясні і двозначні формулювання яких можуть викликати значні ускладнення у вирішенні проблем архівного передавання: 1) АФ складається з "архівних фондів і архівних документів державних закладів, організацій, фірм і урядових інституцій, що існують на території Росії у повному просторі її території..."; 2) АФ РФ також складається з "архівних фондів і архівних документів вітчизняних державних інституцій та військових з'єднань, що існують або існували за кордоном"; 3) АФ РФ включає "архівні фонди і архівні документи юридичних і фізичних осіб, отримані законним чином у державну власність, у тому числі і створені за кордоном." Автор зазначає, що, по-перше, немає хронологічно визначених меж для назви "Росія" і ця назва не дистанціюється від значно більшої території Російської імперії, до складу якої входили регіони, що раніше були знані як "Русь", а тепер переважно є територіальними складовими України і Білорусі. Отже, і архівні претензії України чи Білорусі на свої документи, утворені за часів середньовічної держави "Київська Русь", таким формулюванням як би відсторонюються, а це входить у протиріччя із угодою 1992 р. По-друге, неясно, що вкладається у розуміння поняття "за кордоном": якщо це так зване "близьке зарубіжжя", то, враховуючи неокресленість територіальних меж поняття "вітчизняних", ця норма може передбачати включення до АФ усіх документів установ Російської імперії, створених на територіях її колишніх колоній, а це входить у протиріччя з угодою 1992 р. По-третє, зважаючи на дуже сумнівний характер "законності" націоналізації Радянською владою документів, створених за часів Російської імперії, привласнення Радянською владою документів на анексованих нею територіях або вивезення документів з європейських країн у якості "радянських репарацій" під час Другої світової війни та

відразу після неї, останнє формулювання може класифікуватися як таке, що суперечить міжнародним правовим реституційним нормам і ускладнює повернення документів дійсно законним власникам.

Викликає занепокоєння автора і надання права постійного зберігання документів Міністерства закордонних справ, права довготривалого зберігання – міністерствам оборони, внутрішніх справ, атомної енергетики; фондам – Геологічному, Геодезичному, Держстандартів, Госфільмофонду тощо; правонаступницям КДБ – ФСБ (федеральній службі безпеки), СВР (службі зовнішньої розвідки), а також прикордонним службам, службам урядового зв'язку тощо. В Архіві Президента Російської Федерації продовжують зберігатися документи Політбюро ЦК КПРС. Ці державні установи є правонаступницями центральних установ вищого всесоюзного рівня, у складі документальних комплексів яких зберігаються документи, утворені на територіях теперішніх країн СНД і мають важливе значення для усіх держав- правонаступниць СРСР. На думку автора, повне чи часткове виведення цих установ з-під контролю Росархіву може спричинити нові ускладнення з поверненням, доступом, копіюванням "спільної спадщини" або й повне закриття доступу до неї.

Український архівний закон. Характеризуючи Закон України "Про Національний архівний фонд і архівні установи"⁴, д-р Грімстед завважує: 1) більш широкі концепції архівної спадщини у порівнянні із аналогічною концепцією ДАФ УРСР; 2) віднесення до НАФ лише тих документів з числа утворених за кордоном, що підлягають поверненню в Україну на підставі міжнародних угод. Схоже на те, підсумовує автор, що питання архівного передавання вирішуватимуться за білатеральними угодами, ніж на ґрунті міжнародних принципів і механізмів.

Механізм реалізації міждержавної угоди 1992 р.

Автор констатує, що в цілому ця угода є дуже розпливчастою в частині готового застосування, і лише у другому параграфі пропонується білатеральна основа між Росією та окремими державами- правонаступницями, – за столом переговорів. Хоча російські архівні діячі готові до білатерального обговорення в межах угоди 1992 р., проблема впровадження залишається, це зафіксовано у протоколах зустрічей керівників архівних служб та представників архівних товариств країн СНД. І хоча в архівній угоді між Україною і Росією 1998 р. є певний поступ, загальних шляхів вирішення проблеми не вироблено. На думку д-ра Грімстеда, успішна реалізація архівного передавання передбачає вироблення керівної лінії на укладання списків тих фондів, які є частинами "спільної спадщини" та тих, що підлягають поверненню в оригіналах чи копіях. Це передбачає вироблення критеріїв і ознак типології архівної спадщини, що зберігається за кордоном, та вивчення досвіду вирішення подібних проблем у попередній архівній міжнародній практиці. Білатеральні ж угоди, як показує практика, закінчуються торгівлею і бартером. Головна проблема тут у відсутності відповідних

міжнародних законів, конвенцій та чіткої позиції керівництва міжнародних організацій у цьому питанні.

1.3. Поза новими законами – зусилля щодо окреслення архівної україніки

Спільна імперська спадщина. На думку д-ра Грімстед, усі документи центральних імперських установ безумовно мають залишатися в тих фондах, до яких вони зараз інкорпоровані. Та частина, що була створена на республіканських рівнях, має бути передана до країн їх безпосереднього утворення, до всіх інших має бути вільний доступ. Найбільш конфліктною автор вважає ситуацію з документами Київської Русі, оскільки у відповідь на українські претензії Росія та Білорусь можуть висунути контр-претензії на ці архіви як спільну спадщину.

Білоруські ініціативи. Як приклад д-р Грімстед розглядає зусилля білоруських архівістів, спрямовані на точне окреслення своєї зарубіжної спадщини. Впродовж 1990-1997 вони склали і опублікували на базі Центрального фондового каталогу ГАУ СРСР списки таких фондів, що зберігаються в Росії, а також у Парижі та Лондоні. Для України теж планувалося складання таких списків на базі ЦФК СРСР, але ціна, яку запросив за це ВНИДАД, перевищила бюджетні можливості України.

Спільна архівна спадщина Великого князівства Литовського та Польсько-Литовської держави. Автор висловлює впевненість, що застосування принципів походження та цілісності фондів і колекцій може теж призвести до конфліктів, в яких предметом спорів виступає місце зберігання оригіналів. Яскравим прикладом цього є історія з Литовською, Руською (Волинською) та Коронними метриками – офіційними реєстровими книгами вихідних документів центральної верховної (князівської, королівської) канцелярії Великого князівства Литовського (до 1569), а потім Польсько-Литовської держави (до 1795), в 1888 р. конфіскованими у Варшаві Катериною II і перенесеними до Санкт-Петербурга. Польські частини колекції були реститувані до Варшави Радянською владою за Ризькою угодою 1921 р., Литовська і Волинська метрики досі залишаються в Москві, хоча Росія до них не має жодного відношення. Законні архівні претензії можуть висувати Польща, Україна, Білорусія і Литва, але д-р Грімстед ставить питання, де саме мають зберігатися ці метрики? Чи треба передати Литовську метрику Литві на підставі походження внесених до неї документів, чи треба її повернути до Варшави на підставі входження до комплексів варшавських документів перед привласненням їх Росією, чи вона має бути передана Україні або Білорусі, яких її документи змістовно стосуються? Де має зберігатися Руська метрика – в Україні, виключно Правобережної частини якої вона стосується змістовно, чи в Польщі, де була створена? Ще за СРСР усі три радянські республіки отримали копії у мікрофільмах, але якість їх була невисокою. Текст документів готується до опублікування у мсках спільного україно-польсько-російського проекту.

Україна до Росії має й прямі претензії на документи Гетьманату та Кримського ханства, теж привласнені Ка-

теріною II. Як бачимо, зазначає автор, проблеми полягають ще й у масштабі того простору, що охоплює загарбані Російською імперією та "інкорпоровані" до імперських архівів документи.

Проблеми територіальної, етнічної, національної та лінгвістичної ідентифікації. Оскільки сама назва "Україна" в Російській імперії та Польській республіці офіційно не вживалася, а натомість практикувалися назви "Малоросія" (центральна Україна), "Південна Росія" (чорноморські території та прилеглі степові райони), "Мала Східна Польща" (Західна Україна) тощо, то і власне українські документи розглядаються дими державами відповідно лише як підкатегорії архівної "російки" чи "полоніки". Такий підхід значно утруднює окреслення власне українського компонента. Багато проблем, вважає д-р Грімстед, може створити і обґрунтування претензій на документи особового походження етнічного, національного або мовною приналежністю їх утворювачів. По-перше, важко юридично окреслити межі поняття "українсьць" чи ступінь "українського національного самосвідомлення" осіб, що внаслідок міжнародних шлюбів або роблячи кар'єру чи з інших причин опинилися в Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві тощо. По-друге, більшість таких етнічних українців, на відміну від, скажімо, євреїв чи поляків в Україні, були полонізовані, русифіковані, советізовані і вже не ототожнювали себе із своїм етнічним корінням. Обґрунтування такою ознакою претензій на емігрантські архіви, створені за межами України, суперечитиме принципу територіального походження. Отже, в обох випадках ця ознака не може розглядатися як вагомо доказова.

Виявлення і передавання архівної україніки у радянську добу. Виходячи з даних, вміщених в опублікованих працях та періоджерах РГАНІ⁴, автор виділяє 5 етапів: 1) післяреволюційне повернення (1917–1918); 2) повільне повернення; 3) спроби хрущовської доби (1955); 4) діяльність професора Дніпропетровського університету Миколи Ковалівського та його студентської групи (1970–1980-і); 5) зусилля Археографічної комісії (з 1987). Характеризуючи всі позитивні напрацювання, всі передавання документів в оригіналах та копіях, усі намагання української сторони повернути свою архівну спадщину, автор не обминає і певні негативні явища. Зокрема, недоліками укладеного групою Ковалівського огляду українських матеріалів, що зберігалися у ЦГАДА⁶, на думку д-ра Грімстед, є несистематичність, поверховість, незазначення походження, нерозмежування понять "походження" і "доречність", неакцентування меморіального порядку систематизації документів у первісних фондах, незазначення обставин надходження до Москви. Це значно ускладнює використання цього огляду у сучасних справах окреслення зарубіжної україніки. Характеризуючи діяльність Археографічної комісії, відтвореної у Києві 1987 р., автор зазначає, що в радянську добу добре сплановані наміри цієї комісії в цілому втілені не були, якщо не брати до уваги окремі публікації про українців,

що зберігається в архівах Канади, Великої Британії та Чеської Республіки. Але й у цих працях не подавалися відомості про походження та міграцію.

Розділ 2

Повернення права власності на культурну спадщину і переміщені українські архіви

Розділ спрямовано на дослідження і аналіз архівних претензій України на практичному рівні.

2.1. Міжнародні звернення та Національна комісія

Розглядаючи звернення дипломатичного представника України Віктора Батюка на 46 сесії Генеральної Асамблеї ООН 1991 р. як офіційну заяву української сторони у підтримку резолюції ООН "Повернення або реституція культурної власності до країн походження", д-р Грімстед робить висновок, що українське бачення проблеми швидше спирається на принцип походження, ніж просто на "доречність".

Діяльність Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей⁷ аналізується автором у 4-х аспектах:

- *організація форумів і видавничі діяльність.* Зазначаючи активне співробітництво комісії із сусідніми країнами у частині координації реституційних проблем, д-р Грімстед водночас констатує, що в цілому цей аспект діяльності комісії був дещо віддаленим від акцентованого автором розуміння загальних проблем відтворення і воз'єднання культурної спадщини України, оскільки тематика цих форумів і видань була сфокусована переважно на проблемах втрат і переміщення культурних цінностей під час та після Другої світової війни.

- *безпосереднє повернення культурних цінностей.* Характеризуючи результативність діяльності комісії у напрямку встановлення зв'язків з дітьми культури за кордоном та безпосереднього передавання з-за кордону культурних цінностей, д-р Грімстед зупиняється на тому, що розуміння комісією поняття "повернення" не співпадає із нормативно-правовим його визначенням, оскільки, як свідчать виступи і публікації членів комісії та перслік культурних цінностей, виключених комісією до категорії "Повернені в Україну" в однойменних опублікованих випусках (за період 1993–1997, 1998), не вбачалося правової різниці між культурними цінностями, створеними в Україні і потім відчуженими від неї, та культурними цінностями, створеними за кордоном. Розуміння ж цієї правової різниці необхідне для обґрунтування архівних претензій і вимог на повернення дійсно відчуженої законної спадщини. З матеріалів, за які комісія звтувала як за "повернені в Україну" (архівні документи та книги Івана Багряного – з Німеччини, Віри Вовк – з Бразилії, Олега Ольжича – з Франції, Чехії, Словачів, Аркадія Южовського – з Франції, Уласа Самчука – з Канади, Лесі Українки і родини Косачів – з США, УНР – з Швейцарії, Олександра Довженка – з Росії тощо), тільки окремі передавання можуть розглядатися як офіційний акт реституції. Хоча, зауважує д-р Грімстед, і можна зрозуміти палке прагнення українців до з'єднання "домашньої" ар-

хівної спадщини із спадщиною, створеною українською діаспорою, передавання таких "закордонних" матеріалів повинно кваліфікуватися швидше як *придбання* з приватного джерела, аніж як міждержавна *реституція* (повернення). У випадку з архівом Олександра Довженка в реституційному аспекті мають розглядатися не документи його особового фонду, що надійшли до РГА.ЛИ⁸ на цілком законних підставах за угодою із його дружиною і спадкоємицею Юлією Солнцевою, а матеріали, що були створені на українській кіностудії ім. Довженка, а згодом вивезені до Москви і приєднані до документів Госфільмофонду.

- *ідентифікація культурних цінностей, що зберігаються в Росії.* Як певне позитивне явище автор відмічає спонсорування комісією активної програми ідентифікації культурних цінностей України, які зберігаються в Росії: вивчення запитів української сторони і представлених нею списків, а також передавань, що мали місце раніше – впродовж радянського періоду, та укладання нових списків окремих видів цінностей (археологічні та археографічні колекції тощо).

- *каталоги втрат культурних цінностей, спричинених Другою світовою війною.* Відзначаючи, що особлива увага українців зараз прикута до тих українських цінностей, що внаслідок Другої світової війни опинилися в Росії, д-р Грімстед виділяє три найважливіші категорії, що мають враховуватися при укладанні списків втрат музеїв і архівів, заповданих війною: 1) евакуйовані до Росії на початку німецького вторгнення і потім залишені там; 2) привласнені нацистами, потім реституйовані Сполученими Штатами до СРСР і залишені у Москві; 3) що пропали під час війни і доля яких не встановлена: вони або знищені, або зберігаються в Росії, або перебувають десь на Заході. З цієї точки зору каталоги втрачених творів київських музеїв – Російського мистецтва (російськомовний, 1997) та Західного і Східного мистецтва (англійськомовний, 1998) – мало придатні для пошуків відсутніх творів у міжнародних базах даних, оскільки не містять відповідного зіставлення ні з наявною у Києві нацистською документацією про вивезення, ні з американськими реституційними документами; не подають необхідну для точної ідентифікації творів інформацію, а каталог музею Російського мистецтва не містить ні точного описання, ні зображення творів (у каталозі другого музею подається чорно-біле зображення).

2.2. Потенційні архівні претензії

Аналізуючи "неофіційні" архівні претензії, викладені в українській спеціальній періодиці, автор робить висновок, що загалом науковці не проводять чіткої межі між документами офіційного державного і недержавного походження (церковні заклади, археологічні експедиції НАН тощо), не документують належним чином обставини відчуження документів та їх теперішнє місцезнаходження. У ширшому теоретичному аспекті та з науковою деталізацією проблему представлено у монографії Геннадія Боряка⁹.

Автор виокремлює і аналізує документальні групи, що можуть бути предметом архівних претензій:

- *документи центральних імперських установ*, щодо яких українською стороною претензій це висунено, але окремі цілісні групи (*Малоросійські дела, Малоросійські прикази* тощо у РГАДА¹⁰) мають управлінську або територіальну "доречність" до України. Хоча конкретне застосування цих принципів є дещо хитким, Україна має право на копії документів і довідкового апарату до них;

- *документи органів місцевого управління* (губернський рівень тощо) в Україні дореволюційного періоду. Не претензуючи на оригінали вихідних документів (зберігаються у РГІА), Україна має безперечне право на внесення до НАФ копій вихідних канцелярських документів та оригінальну споріднену документацію;

- *церковні документи*: а) російської ортодоксальної церкви та Київської митрополії – предмет особливого протистояння на ґрунті поділу української церкви та стійкої відрази Москви до визнання необхідності повернення рукописних книг та інших архівних матеріалів, вилучених з монастирів та інших церковних закладів. Без сумніву, ці архіви ще довго будуть предметом спорів; б) Греко-Католицької (уніатської) митрополії. Оскільки місцем знаходження цієї резиденції, місцем створення документів та місцем їх привласнення є Київ, то Україна, незважаючи на те, що у випадку передавання цілісність російських фондів безумовно буде порушена, має право претендувати на оригінали, а Білорусь і Литва на підставі принципу доречності – на копії цих документів;

- *військові документи, створені в Україні і відчужені від неї* (здебільшого зберігаються у РГВИА¹¹, РГВА¹², РГІАВМФ¹³): а) дореволюційного періоду (запорізькі архіви, львівські історичні архіви, документи з історії містобудування, Чорноморського флоту тощо); б) українських збройних угруповань періоду громадянської війни та боротьби за незалежність Української держави. Ці обидві групи – предмет особливої уваги української сторони – планомірно привласнювались російською імперською та радянською владою, а також нацистами під час окупації. Доля багатьох вивезених нацистами документів остаточно невизначена; не виключено, що зараз вони зберігаються в Росії; в) українських частин радянських збройних сил, що у централізованому порядку концентрувались у Москві та Ленінграді. Незважаючи на те, що всі ці документи упорядковані і описані як частини центральних військових документів, вони є кандидатами на повернення до України, – на підставі того, що створені в українських землях і відображають історію України. Але зараз для України більш важливо отримати російські північники до цих документів;

- *документи радянських служб безпеки*: а) КГБ/МВД СРСР, у складі яких перебуває величезна кількість документів українського походження, у тому числі УПА. Деякі справи МВД змікрофільмовано, але українська сторона вимагає звернути уваги на іспомірно високу

ціну на них. До України оригінали повернуто не було, тоді як Литва отримала оригінали справ МВД місцевого походження. Така постановка питання щодо України не є нормальною і не співвідноситься із міжнародним принципом територіального походження; б) документи особового походження, вилучені у репресованих осіб. Безумовно, такі документи потребують виявлення і реабілітації, а оригінали підлягають реституції до кривд правонаступниць, громадянами яких є репресовані особи або їх спадкоємці;

- *справи Комуністичної партії*. Безумовно, для реконструкції українського політичного життя важливо повернути архіви українських політичних лідерів, що продовжували кар'єру в Москві вже як лідери всесоюзного рівня (яскравим прикладом є документи Микити Хрущова). У цьому випадку, враховуючи складність ситуації, що полягає у тому, що такі документи рівнозначно пов'язані як з метрополією, так і з республіками, українські претензії мають бути обмежені повними комплектами мікрофільмів і відповідного довідкового апарату;

- *документи особового походження*. Документи осіб, що писали українською мовою і впродовж усього життя самоусвідомлювали себе як "українці", легко ідентифікуються у будь-яких документальних комплексах. Набагато складнішими є проблеми із спадщиною осіб, що проживали довгий час у різних місцях, у різні періоди свого життя писали різними мовами, добровільно або вимушено емігрували і стали громадянами інших країн. Питання права на їхню спадщину не можна розглядати однозначно, тільки у зв'язку з Україною. Як, запитусь автор, класифікувати документи народженого в Україні прямого нащадка козацького роду "Миколи Гоголя", у більшості світу званого як "російського" літературного генія "Николая Гоголя"? Або широко званого як "польського" дисидента Александра Фредро, – коли і його спадкоємці, як і родина Барвінських, не мають одночасності: частина вважає себе поляками, частина – українцями? Беззаперечно, при вирішенні подібних питань надзвичайно важливо дотримуватися фундаментального принципу організації документальних груп особового походження – збереження цілісності документальних груп однієї особи або родини, незалежно від місця їх утворення, громадянства і етнічної приналежності їх утворювачів. Отже, принципи територіального і етнічного походження з правової точки зору не можуть бути доказовою підставою для претензій на такі документи. Відмежування тільки на підставі "чистого" громадянства може призвести до недооцінення важливих відмінних ознак між етнічними українцями, поляками, росіянами, швейцарцями чи американцями, чи іншими представниками іноземних меншин, які більшу частину свого життя прожили і стали відомими на тих землях, що зараз входять до складу сучасної України;

- *колекції рукописів*. Сюди д-р Грімстед відносить колекції, зібрані недержавними інституціями та спонсорованими державою археографічними комісіями та

іншими академічними установами (університетами, Академією наук тощо). Характеризуючи склад цих груп, вона звертає увагу на те, що різниця між "державним" і "приватним" була дуже розмита як в російському дореволюційному, так і в радянському контексті, тому в архівній і археографічній практиці Росії та інших країн надзвичайно неясною є дистанція між громадськими документами різних закладів і установ та приватними документами громадських офіційних осіб – посадовців цих установ, схильних до утримання офіційних паперів або їх копій у власних приватних архівних зібраннях. Таким чином, у складі рукописних колекцій часто зустрічаються архівні матеріали, що нормативно мають бути визнані офіційними державними документами, хоча і стали відокремленою від своїх первісних систем частиною. В результаті важко відокремити документи офіційного походження, що стали складовою частиною особових фондів і колекцій чи рукописних колекцій, утримуваних у церковних, академічних чи бібліотечних сховищах. До того ж, такі документи можуть бути численними копіями чи варіантами, створеними або раніше офіційних примірників, або пізніше за них, або одночасно з ними. Розглядаючи специфічно важливий для України приклад із колекцією, зібраною до революції Археографічною комісією, яка відіграла надзвичайно важливу роль у збиранні історично важливих матеріалів і рукописних книг з усієї Російської імперії, їх описуванні та забезпеченні їхньої збереженості, у тому числі багатьох документів місцевих українських інституцій XVII–XVIII ст. (і навіть більш раннього датування), таких як військові феоди, родові вотчини, монастирі, єпархії тощо (більшість таких документів зараз зберігається у сховищі Санкт-Петербурзького відділення Інституту російської історії), д-р Грімстед висловлює сумнів у тому, що російська влада, культурні діячі і науковці погодяться на передавання цих документів до України, хоча Україна відповідно до норм угоди 1992 р. має право претендувати на них. Цілоком зрозумілими є і українські нарікання на привласнення на українських територіях багатьох стародруків та місцевих документів XVII–XVIII ст. польовими археографічними експедиціями бібліотек АН СРСР та МГУ у 1971–1981 рр.

2.3. Копії на мікроформах

Розглядаючи можливість якісного мікрофільмування спірних архівів як найперший спосіб розв'язання архівних претензій у пострадянському просторі, д-р Грімстед ставить питання про необхідність створення правоможної міжреспубліканської комісії, функціональними завданнями якої мають бути: розгляд претензій на спірні архіви, полегшення передавання довідкової інформації та створення і розподіл необхідних копій. Разом з тим, беручи до уваги витрати архівів на мікрофільмування та неадекватні до цих потреб надходження з державних бюджетів тощо, автор резюмує, що в теперішніх умовах передавання Росією копій державам- правонаступницям безкоштовно або за прийнятною для них ціною можливе лише на ґрунті додаткового зовнішнього субсидювання.

2.4. У пошуках міжнародних норм

Аналізуючи пошуки науковцями Росії та України міжнародних правових норм, що могли б бути застосовані у виробленні реального правового і технологічного механізму внутрішньої реституції між країнами пострадянського блоку, д-р Грімстед констатує, що: 1) багато західної літератури з цього питання виявилось недоступною для їх аналізу, звідси – необхідність з багатьма міжнародними прецедентами і звуження доступного поля міжнародного досвіду; 2) неузгодженість керівних ліній робочих міжнародних норм призводить до дефіциту міжнародного права у регулюванні архівної реституції; 3) зараз потрібні реальні механізми, що повністю охоплювали б – в принципі і на конкретних прикладах – напрацьовану методичку типології архівних матеріалів, що можуть бути предметом законних претензій і/або відчуження.

Розділ 3

Походження, доречність і родова спадщина: міжнародні історичні та правові прецеденти

Подається ґрунтовний дворівневий аналітичний огляд: 1) міжнародних правових прецедентів архівного передавання і претензій на ґрунті розпаду імперій і правонаступництва держав, зміни кордонів і війни; 2) розвитку міжнародного права на сучасному етапі – конвенції, угоди, резолюції і рекомендації – під егідою ООН, ЮНЕСКО та МРА. У висновках до розділу автор констатує незадовільність вирішення проблем реституції, недостатність білатеральної або "бартерної" основи як складових російської політики, обстоє необхідність укладання нової конвенції з правонаступництва, педагогіє питання створення міжнародного комітету з питань переміщених архівів і архівної реституції.

Розділ 4

Описувальна типологія української архівної зарубіжної спадщини

Подається ґрунтовна типологія категорій архівних документів, що можуть бути предметом правового розгляду в якості невід'ємної складової ідентифікованої і окресленої архівної зарубіжної українки, у тому числі всередині розсіяної архівної росіїки і полоніки. Базисною основою типологічної класифікації є відображення таких аспектів: утворювач (установа або особа – утворювач комплексу документів, автор, переписувач рукописної книги тощо), місце утворення, функціональна мета, спонсор, обставини створення, склад документів первісної "материнської" групи, до яких аналізовані документи належали, усі архівні, бібліотечні та інші сховища, де вони послідовно утримувались, обставини відчуження, спосіб придбання (отримання).

Відповідно, на першому етапі з метою професійного описання виділяються дві основні категорії за ознаками: 1) належність до складу документації одного утворювача і до певної території утворення; 2) обставини відчуження від середовища утворення.

На другому етапі з метою обґрунтування можливих претензій виділяються ще дві основні категорії за ознаками: 3) теперішнє місцезнаходження, фондування і внутрішньондфодова систематизація; 4) правове підтвердження майнового статусу.

4.1. Походження (утворювач та країна утворення)

Базисне розуміння принципу територіального походження не охоплює документи, утворені і/або зібрані (отримані) установою чи особою за межами України. У цих випадках вступає в силу принцип "функціонального" походження (особа-утворювач). У випадках змін правового статусу установи, її функцій, географії діяльності/країни перебування тощо бажано зазначати хронологічні межі цих змін та відповідні правові акти, що їх обумовлюють (реєструють, фіксують).

Оскільки поняття "українка" у широкому розумінні не обмежується вузькими рамками української етнічності або мови, як вважають окремі націоналістичні (і шовіністичні) кола, то і в складі архівної українки за ознакою походження маємо вирізняти два комплекси: український та іноземний.

До українського комплексу належать документи: уряду України, місцевих установ імперських іноземних урядів, інших установ, що діяли в Україні і були зареєстровані офіційною владою; окремих осіб – підданих України (безвідносно до національності) або етнічних українців – підданих Російської імперії і/або СРСР.

До іноземного комплексу належать документи: іноземних урядів, інших установ, окремих осіб. Звичайно, подеколи неможливо провести чітке розмежування цих комплексів. Окрім того, ці прості категорії потребують подальшого розподілу на підкатегорії за ознаками місця утворення та типу утворювачів.

Український комплекс поділяється на такі категорії:

- офіційні урядові документи попередніх українських державних утворень, що діяли в межах сучасних кордонів України або в екзилі: Запорізька Січ, Гетьманщина, Центральна Рада, УНР, ЗУНР тощо;
- дипломатичні та інші документи офіційного походження та архівні матеріали, утворені українськими місцями за кордоном і представниками українських інституцій і організацій: представництва і посольства державних утворень України в інших країнах, ООН тощо; багато таких документів було повернуто до Росії з Вашингтону і Канади як належні до россики;
- офіційні документи центральних установ, що діяли на українських землях за попередніх російського, польського, австрійського, угорського, австро-угорського, румунського і турецького імперських режимів;
- офіційні документи крайових, регіональних та місцевих установ, створених на українських землях попередніми імперськими режимами, у тому числі Компартією України під радянським проводом; багато таких документів, передусім оригіналів, залишається й досі в Росії;
- документи офіційних українських військових формувань (УНР тощо) або окремих частин (українських фронтів тощо) у складі радянських збройних сил

більшість документів зберігається в Росії;

- аудіо-, кінематографічна, технологічна, картографічна, геодезична, наукова та інша спеціальна документація, створена в українських землях і вивезена до російських імперських центрів;
 - документи, створені за кордоном, поза межами Російської/Радянської імперії представниками недипломатичних українських/радянських державних інституцій: торгові місії, преса тощо;
 - документи українського недержавного сектору: бізнесових, церковних, культурних агенцій, які офіційно не контролювалися державою;
 - документи нелегальних (січових стрільців, УПА тощо) або в екзилі організацій та окремих осіб, у тому числі тасмних і дисидентських груп, що існували на українських землях за часів Російського імперського та радянського режимів; нормативно ця група має бути віднесена до "місцевих" документів, але нелегальний статус стоїть на заваді цьому. Більшість документів була вилучена спецслужбами і зараз сконцентрована у Москві. Багато документів було вилучено нацистами і після повернення до СРСР також осіло в Москві, окремі групи разом із празькими документами зберігаються у Києві. Частина документів у складі архіву "Самвидаву" Радіо "Свобода"/"Вільна Європа" зберігається у Будапешті, в сховищі новоутвореного Центрального європейського університету. Багато емігрантських трофейних архівів зберігається у Москві. Хоча документи організацій, що діяли за кордоном, не можуть бути предметом позову України, немає підстав і для того, щоб вони залишалися у Москві;
 - документи особового походження, у тому числі емігрантів з України, розглядаються як приватна власність, регулюються волевиявленням утворювачів, авторським правом та законами держави, громадянином якої є (була) особа;
 - рукописні книги, автографи, колекції історичних документів та аудіовізуальних матеріалів. Надзвичайно важливо обґрунтувати первісне право власності та незаконність вилучення; як компромісний варіант має розглядатись отримання повного комплексу копій;
 - документи, створені за кордоном приватними українськими емігрантськими інституціями або громадами, що дотримуються українських традицій в еміграції. Такі документи підлягають захисту країнами їх утворення як культурна або приватна власність; претензії можуть розглядатись лише у випадках правонаступності цих інституцій до українських установ або у випадках відтворення їх у незалежній Україні;
 - колекції українських архівних документів, створені за кордоном і/або українські компоненти інших колекцій.
- Іноземний комплекс складається з документів, що "доречні" до історії і культури України. Ці документи, як правило, не можуть бути предметом претензій, але

цілком можливим є розгляд питань про отримання копій цих документів. Іноземний комплекс д-р Грімстед поділяє на такі категорії:

- *дипломатичні або консульські документи офіційних представництв іноземних держав в українських землях і/або за межами українських земель на територіях колишніх метрополій України (Російської імперії, Польщі тощо);*

- *документи іноземних загарбницьких збройних сил та місцевої окупаційної влади (воєнних періодів) на українських землях. Це єдиний випадок, коли іноземні документи можуть бути предметом претензій. Але в архівній практиці ця категорія усталено розглядається як "спільна спадщина" (спільні інтереси) і країни-загарбника, і країни-жертви; копіювання може розглядатись як компроміс;*

- *документи іноземних неурядових бізнесових, культурних, церковних організацій, засобів масової інформації тощо, які (або філіали яких) функціонували в різні історичні періоди на українських землях;*

- *документи особового походження іноземних резидентів в Україні;*

- *рукописи і документальні колекції, зібрані іноземними резидентами в Україні. У випадках незаконного вивезення ці документи можуть бути предметом претензій і позовів.*

4.2. Обставини відчуження і подальшої міграції

Автор висловлює впевненість, що знання про незаконне відчуження документів навіть у випадках сучасних законодавчих обмежень, що формально визнають цю акцію законною, може слугувати інструментом морального впливу з метою отримання копій тощо. Цю документальну групу автор поділяє на такі категорії:

- *вихідне офіційне або приватне листування з установами та окремими особами за кордоном, а також документи та інші рукописи, відчужені внаслідок дарування або офіційного надання (подання), – ці документи не можуть бути предметом офіційних претензій; листи завжди розглядаються як частина архіву отримувача, а не відправника (автора). Отже, важливо розуміти, що ці документи тільки "доречні" до української історії і культури;*

- *документи або колекції, переміщені через кордон до сусідніх держав або до колишніх колоній в результаті зміни міжнародних кордонів чи конфесійного адміністративного поділу і/або внаслідок вимушеної міграції етнічного населення. Тут, зазначає автор, слід зважати на те, що правими бувають обидві сторони, претензії яких можуть бути обґрунтовані тими чи іншими реституційними принципами, у тому числі повагою до права приватної власності та принципу цілісності фондів. У кожному конкретному випадку питання про місце зберігання оригіналів має вирішуватись окремо, із наданням копій іншій стороні;*

- *офіційні українські архівні матеріали, створені в Україні і вивезені імперською урядовою владою. Безу-*

мовно, це пряме привласнення, але скрадіячія документів у багатьох випадках утруднюється їхнім інкорпоруванням до складу документів центральних установ імперської влади;

- *неофіційні архівні документи, створені в Україні і вивезені імперською урядовою владою; у багатьох країнах не розглядаються як власність держави або громадських архівів, в Російській імперії і СРСР це було традиційною практикою (див. п. 2.2.8);*

- *архівні матеріали, привласнені у воєнні періоди владою супротивника або нагробовані окремими солдатами; такі документи підлягають поверненню або реституції;*

- *матеріали, законно вивезені як особиста або корпоративна власність: бізнесових фірм, окремих емігрантів тощо. На Заході такі документи державою не контролюються. За новими законами України і Росії вивезення документів контролюється державою, втім, зауважує д-р Грімстед, простір правового вирішення цих питань поки що неясний;*

- *архіви або інші рукописні культурні цінності, умисно відчужені державою, спеціальними агентами або окремими особами для комерційного продажу за кордон. Тут автор докладно зупиняється на широкомасштабних акціях СРСР у 1920–1930-х рр., спрямованих на продаж за кордон культурних цінностей, у тому числі архівної і мистецької спадщини особового походження, з метою "підтримання індустріалізації і створення військової машини". Хоча такий продаж визнається законним у багатьох країнах, д-р Грімстед ставить питання про законність морального права такого відчуження і зазначає, що у будь-якому випадку надзвичайно важливо ідентифікувати і зафіксувати усі обставини такого відчуження цінностей, а також факти їх міграції та продажу;*

- *манускрипти і архівні матеріали, незаконно відчужені шляхом викрадення або несанкціонованого вивезення. Акцентуючи надзвичайну складність відслідкування такої контрабанди на міжнародному рівні та аналізуючи відповідні міжнародні конвенції та закони окремих країн, які визнають добросовісний продаж законним, д-р Грімстед висловлює тверде переконання у тому, що у будь-якому випадку сьогодні особливої ваги набуває точна ідентифікація джерела походження незаконно відчужених цінностей, бо це може надихнути теперішніх власників на дарування або заповідання цих цінностей країнам їхнього походження.*

4.3. Сучасні місцезнаходження і організація документів

Автор акцентує, що ідентифікація теперішнього місцезнаходження і теперішньої систематизації документів є надзвичайно важливими факторами для визначення можливості повернення цих документів (в оригіналах або в копіях). Додатковими елементами описання мають бути назви/найменування усіх попередніх власників і мисль утримання документів, дати трансферів тощо. Але найважливішою компонентою є окреслення фізичної організації документів. Оскільки часто проблема переда-

вання ускладнюється необхідністю дотримання принципу неподірблення фондів і давностворених колекцій, то в цьому аспекті описання має відобразити:

- *подрібнено чи не подрібнено* за теперішнім місцем утримання переміщені документальні групи;
- *до яких фондів їх віднесено у неподірбленому складі*;
- *до яких фондів їх віднесено, якщо вони подрібнені, - наскільки масштабним є це подрібнення*;
- *чи збережено неподірблені групи як ідентифікований комплекс одного утворювача (одного джерела)*;
- *наскільки збережено первісний порядок внутрішньої організації*;
- *як давно документи інкорпоровано до теперішніх фондів і колекцій, чи уведено вони до наукового обігу у складі цих фондів і колекцій і наскільки широким є це уведення*.

Отже, від точного аналізу теперішньої організації документів у кожному конкретному випадку залежить вирішення головної проблеми: чи насправді вилучення документів завдасть шкоди цілісності більших документальних груп, чи цей процес може пройти відносно "безболісно".

4.4. Угоди і правові чинники, що підтверджують право власності

Важливим фактором, на думку д-ра Грімстед, є також підтвердження законного права власності на документи, тобто наявність дарчих актів, заповітів, угод купівлі-продажу, аукціонних документів, чинних міждержавних угод тощо.

Д-р Грімстед застерігає, що, хоча означені категорії і потребують уточнення та вдосконалення, однак мають слугувати підґрунтям для подальшого обговорення. Аналіз свідчить, зазначає вона, що принципи "походження" і "цілісності" фондів значно вагоміші, ніж "функціональна доречність" і/або "територіальна доречність", але тим не менше у кожному індивідуальному випадку необхідно прояснювати усі аспекти, розширювати елементи описання інформацією про обставини міграції, іденти-

фікацією національної, етнічної, мовної, конфесійної приналежності, порівняльною характеристикою попередньої і теперішньої організації документів. Архівам вже незадовільно просте визначення "культурної власності" у правовому полі; необхідно враховувати багатонаціональне бачення, новий міжнародний погляд на вагомість проблем, а також професійний архівний рівень в контексті усієї міжнародної архівної практики.

¹ Grimsted, Patricia Kennedy. *Trophies of war and empire: the heritage of Ukraine, World WAR II, and the international politics of restitution.* – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 2001 – 799 p.

² Автор має на увазі один з основних облікових документів українських архівів; в оригіналі вжито термін "адміністративні файли".

³ 1993, 1994, поправки 1998 р. автором не розглядаються, бо на час написання цієї праці не були законодавчо прийнятні.

⁴ Автор розглядає першу редакцію закону "Про Національний архівний фонд і архівні установи".

⁵ Російський державний архів новітньої історії (Москва); до березня 1999 р. – Центр зберігання сучасної документалістики.

⁶ Центральний державний архів давніх актів СРСР (Москва); зараз Російський державний архів давніх актів.

⁷ Комісія була створена при Кабінеті Міністрів України у грудні 1992 р. Навесні 1999 р. реорганізована у Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через кордони України.

⁸ Російський державний архів літератури і мистецтва (Москва).

⁹ Геннадій Боряк. *Національна архівна спадщина України та державний реєстр "Археографічна Україніка": архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи.* – К., 1995. – С. 196–199.

¹⁰ Російський державний архів давніх актів (Москва).

¹¹ Російський державний військово-історичний архів (Москва).

¹² Російський державний військово-історичний архів (Москва), колишній Центральний державний архів Радянської армії; з березня 1999 р. зберігає частину фондів колишнього Особого архіву.

¹³ Російський державний архів Військово-морського флоту (Москва).